

Ключови думи:

конституционно
правосъдие, защита на
правата на човека, Седмо
Велико народно събрание

Keywords:

*Constitutional Justice, Human
Rights Protection, 7th Grand
National Assembly*

Deyana Marcheva

Bulgarian Citizens' Long Road to Constitutional Justice for the Protection of Fundamental Rights

The article explores the question why the Constitutional Court of the Republic of Bulgaria has primarily evolved as a guardian of constitutional design, failing to gain significant traction as a human rights protector. An examination of the transcripts of the Seventh Grand National Assembly provides valuable insights into how theorists and politicians perceived the role of the Constitutional Court, and how the protection of fundamental rights was deprioritized. This historical perspective highlights the challenges of embedding a robust human rights framework within Bulgaria's constitutional review process and provides some directions on how to fully realize its potential in protecting fundamental rights.

**Assoc. Prof. Deyana
Marcheva, Ph. D.**

*Member of the Law
Department of New
Bulgarian University*

*e-mail: [deyana.marcheva@
gmail.com](mailto:deyana.marcheva@gmail.com)*

*Lecturer in Constitutional
law, Human Rights
Protection, EU
Administrative Law and
Medicine Law*

*Areas of specialization:
Constitutional Law, Human
Rights, EU Law*

*Author of monographs,
studies and articles in
professional periodicals in
Bulgaria and abroad*

<https://doi.org/10.33919/yldnbu.24.13.4>

Деяна Марчева

Дългият път на българските граждани до конституционно правосъдие за защита на основните права

Статията изследва въпроса защо Конституционният съд на Република България се е развил основно като пазител на конституционната уредба, без да успее да играе значителна роля като защитник на човешките права. Анализът на стенограмите от Седмото Велико народно събрание предоставя ценна информация за това как теоретиците и политиците възприемат ролята на Конституционния съд и как защитата на основните права се поставя на заден план. Тази историческа перспектива подчертава предизвикателствата пред въвеждането на стабилна рамка за човешките права в процеса на конституционен контрол в България и дава насоки как да се реализира пълният му потенциал за защита на основните права.

Въведение

Дебатите за достъпа на българските граждани до конституционно правосъдие започват през 1990–1991 г., когато се приема действащата Конституция, и продължават повече от две десетилетия, включително и при последните промени на Конституцията в края на 2023 г. Те са изследвани и исторически структурирани от Мартин Белов и Мария Димитрова в три основни периода¹: учредителната ситуация на Седмото Велико народно събрание (1990–1991 г.), преходът към демокрация и присъединяването към Европейския съюз (1991–2007 г.), развитие по време на членството на България в Европейския съюз (2007–2020 г.). Авторите извеждат основните групи аргументи „за“ и „против“ индивидуалната конституционна

¹ Белов, М., М. Димитрова. Дебатът върху способите за защита правата на човека пред Конституционния съд в България в периода 1989–2020 г. Във Вълчев, Д., М. Белов (сб.) Правовата държава в България. Актуални проблеми в областта на конституционното правосъдие и съдебната власт. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, 17–55.

жалба, които се очертават в политическите и теоретичните дебати по темата още в самото начало – от една страна, необходимостта Конституционният съд да се утвърди като гарант не само за институционалния дизайн, но и за правата на човека, и от друга страна, опасенията, че по този начин органът ще бъде претоварен и парализиран. Изследването демонстрира как в Конституцията от 1991 г. е заложена една консервативна концепция, която бавно и постепенно по пътя на конституционния градуализъм започва да се разчупва с конституционни изменения. Първоначално се предоставят правомощия на Омбудсмана (2006 г.), а след това и на Висшия адвокатски съвет (2015 г.), да сезират Конституционния съд с искане за установяване на противоконституционност на закони, с които се нарушават права и свободи на гражданите.

В своето заключение Белов и Димитрова припомнят оценката на Пенчо Пенев за дебата относно разширяване на достъпа до конституционно правосъдие като „най-продължителният, най-поляризиращият и най-малко продуктивният от гледна точка на стремежа да бъде привлечено вниманието на политиците“². И това ни насочва към богатството от научни дебати и съчинения по темата в българската конституционноправна литература³, които от десетилетия популяризират идеята за въвеждане

² Пак там, с. 50. Вж. също Пенев, П. Нормативни и практически очертания на българското конституционно правосъдие – проблеми и перспектива. С.: ИК „Светулка 44“, 2013, с. 236.

³ Без претенция за изчерпателност могат да бъдат посочени Неновски, Н. Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991 г. Правна мисъл, 1/1995, 3–13; Неновски, Н. Конституционния съд на Република България и закрилата на основните права. Юридически свят, 2/2000, 185–191; Гочев, Д. Конституционната жалба – една недостъпна възможност за българина. Общество и право, 4/2001, 2–3; Друмева, Е. Индивидуална правна закрила и конституционно правосъдие, Юридически свят, 1/2006, 11–24; Пенев, П. Българското конституционно правосъдие и защитата на основните права. Адвокатски преглед, 12/2013, 24–35; Янкулова, Р. Кръгла маса „Конституционната жалба и закрилата на конституционните права“. Правна мисъл, 4/2013, 106–111; Танчев, Е. Към въвеждане на пряк достъп до КС в българския конституционен модел. Общество и право, 6/2014, 24–32; Друмева, Е. Налице е дефицит в закрилата на основните права (Изказване на Експертна кръгла маса „Индивидуалната конституционна жалба – за и против“, 28 февруари 2014 г.). Общество и право, 6/2014, 22–23; Мръчков, В. Индивидуалната жалба трябва да бъде въведена с промяна в Конституцията. Общество и право, 6/2014, 43–45; Гоцев, В. Да се разшири възможността за сезиране на КС (Изказване на Експертна кръгла маса „Индивидуалната конституционна жалба – за и против“, 28 февруари 2014 г.). Общество и право, 6/2014, 40–42; Георгиева, Р. Децентрализацията като тенденция в развитието на европейския модел на конституционно правосъдие. Научни трудове на Института за държавата и правото, 2016, т. 14, 102–112. Танчев, Е. Функциите на Конституционния съд и пряката конституционна жалба в контекста на същността на контрола за конституционност. Конституционни изследвания 2014–2015 г.: 25 години демократична трансформация в Република България, 2017, 13–43; Цеков, А. Непряката конституционна жалба във френското конституционно правосъдие: анализ в контекста на промените в конституционното правосъдие във Франция в рамките на Петата република. Съвременен право, 3/2018, 87–104; Янкулова, Р. Конституционното правосъдие и защитата на основните права. С.:

на индивидуална конституционна жалба и дори смятат, че е неизбежно, но не успяват да натежат политическите везни в посока на радикално преобръщане на концепцията за ролята на Конституционния съд като съд по правата на човека.

В настоящото изследване търся отговор на въпроса къде се коренят причините за невъзможността правозащитната концепция за конституционния контрол да намери „почва“ и да се развие в България, така че дори и да не бъде водеща, то поне да бъде изравнена с идеята за Конституционния съд като пазител на институционалния дизайн. Проучването на стенограмите и протоколите от Седмото Велико народно събрание насочва към интересни акценти за това как теоретици (експертите) и политици разбират ролята на Конституционния съд по отношение на новата конституция и как идеята за защитата на основните права отива на заден план. В този контекст ясно се очертава инерцията на държавноправното мислене в тоталитарната държава⁴, което „задушават“ правозащитното мислене на създателите на конституцията, и което се съпротивлява срещу използването на термина „конституционно правосъдие“. Илюстративен в това отношение е теоретичният спор през 90-те години на XX в. дали да се използва понятието „конституционно правосъдие“ (Нено Неновски), срещу което се съпротивлява Борис Спасов⁵.

Освен това, при приемането на Конституцията от 1991 г. се очертава и един интересен сюжет на последователното отхвърляне на пряката

Сиела, 2020; Георгиева, Р. Достъп до конституционно правосъдие чрез съдилищата в Европейския съюз. Адвокатски преглед, 6/2020, 3–25; Белов, М. Конституционният съд като съд по правата на човека? Състояние на системата за достъп до Конституционен съд на Република България във връзка със защитата на правата на човека и предложенията за нейната реформа. Във: Вълчев, Д., М. Белов (сб.) Правовата държава в България..., 56–98; Орманджиев, Х. Индивидуалната конституционна жалба като способ за защита правата на гражданите. С.: Сиела, 2023.

⁴ Михайлова, Е. Тоталитарната държава и право 1944–1989. С.: НБУ, 2016.

⁵ По-подробно за този спор вж. Неновски, Н. За понятието „конституционно правосъдие“. Съвременен право, 6/1997, 20–31, с. 20: „Понятието „конституционно правосъдие“, получило началното си разпространение и в България, се оспорва от уважавания от мен проф. Борис Спасов. Конституционният съд според него е юрисдикция, но не е съдебен орган. Правосъдието е изключителна прерогатива на съдилищата. По своята компетентност, организация, ред на работа и по спецификата на своите актове Конституционният съд се различава съществено от общите съдилищата. Той е „юрисдикционен правораздавателен орган от особен вид“. Като оставим настрана тавтологичното съчетание „юрисдикционен правораздавателен“, видно е, че в случая се излиза от различието между „правораздаване“ и „правосъдие“ – Конституционният съд осъществява правораздаване, но не и правосъдие. Мисля, че трябва да се върви по друг път: конституционен съдебен контрол и съществуващата вече богата конституционна юриспруденция обогатиха съдържанието на понятието „правосъдие“, разшириха границите му. Конституционното правосъдие се очертава като вид на родовото понятие „правосъдие“. Това е тезата, която поддържам“.

конституционна жалба, което в началото изглежда, че експертите се съгласяват да се компенсира с непряк достъп до Конституционния съд чрез съдилищата, но тази идея в крайна сметка е съществено ограничена до филтъра на Върховния касационен съд и Върховния административен съд (дори не до последните инстанции по делата). Същевременно преди второто четене на конституционния проект без никаква дискусия главният прокурор се „промъква“ сред останалите органи с общи сезиращи правомощия по отношение на Конституционния съд и така се нарежда наравно до политическите актьори (една пета от народните представители, Министерски съвет и президент) и върховните съдилища. В крайна сметка от приемането на Конституцията от 1991 г. до ден днешен достъпът до конституционната юрисдикция концептуално се разглежда като правомощие на държавни органи, а не като способ за защита на индивида срещу държавата, която нарушава конституционните му права. Моето лично убеждение е, че дългият път на българските граждани до конституционно правосъдие ще бъде извървян, едва след като радикално се преобърне цялостното мислене в България за гарантирането на конституцията и конституционния ред, което „означава на първо място да бъдат гарантирани правата и свободите на личността, които са юридическа еманация на изначално присъщото ѝ достойнство“, с други думи „закрилата на основните права като първостепенно направление в дейността на всяка конституционна юрисдикция“ (Нено Неновски)⁶.

Дебатите в Седмото Велико народно събрание – как е пресечен достъпът на гражданите до конституционно правосъдие

При обсъждането на концепцията за конституционен контрол в подкомисията „Контрол за конституционност“ от 19.2.1991 г. към Комисията за изработване на Конституция на Република България („Конституционна комисия“) повечето експерти поставят акцент върху необходимостта този нов висш държавен орган да е извън системата на съдебната власт и да има балансираща и арбитражна роля в конституционната система.

Евгени Танчев изтъква, че след като парламентът е еднокамарен, от Конституционния съд се очаква да играе донякъде ролята, която има Горната камара в парламентарните демокрации с двукамарни парламенти, и същевременно е „призван да осъществява известни арбитражни

⁶ Неновски, Н. Конституционният съд ..., с. 185.

функции“⁷. За да подчертае, че става дума за орган, който трябва да стои извън системата на законодателната и съдебната власт, обозначава конституционната юрисдикция като „особена“, „политическа съдебна власт“. В същия смисъл и Нено Неновски говори за конституционното правосъдие като „политическо правосъдие“⁸, а по-късно и за „юридико-политически съд“⁹. Друг интересен акцент в неговите изказвания е свързан с обосноваването на правомощието на Конституционния съд да дава задължителни тълкувания на Конституцията като необходимост – „защото по досегашната наша система такава компетентност имаше Държавният съвет, по-рано Президиумът на Народното събрание“¹⁰.

Стефан Стойчев извежда на преден план правомощието на този нов орган да „осъществява контрол за конституционност на законите“ и категорично се противопоставя на идеята „Конституционният съд да се превърща и в съдебен орган, в правосъден орган“¹¹. По-късно в правната литература този аргумент е представен и обобщен от Нено Неновски като опасение да не би Конституционният съд да се превърне в „някаква четвърта касационна инстанция по определена категория дела“, да не се стигне до „твърде вредните за единството и стабилността

⁷ Протокол от заседание на подкомисията „Конституционен контрол“ от 19.2.1991 г., с. 5. Вж. http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/1991-02.19_sub-comission.pdf (достъп на 7.3.1991 г.).

⁸ Пак там, с. 9.

⁹ Протокол от заседание на Конституционната комисия на 20.2.1991 г., с. 23. Вж. <http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/1991-02.20.pdf> (достъп на 7.3.1991 г.). На същото заседание Снежана Начева се присъединява към тази теза със следното ограничение на този „политико-юридически съд“ от същинските съдилища: „Когато става дума за същинска юрисдикция имаме едно спорно, оспорено или застрашено право. Когато става дума за спор за конституционност, предмет на спора е конституционност на източника на правото. Оттук за мен същинската юрисдикция е прилагане на правото, решаване на въпроса имам ли или нямам право, кому принадлежи правото, докато спорът, който се решава пред Конституционния съд, е конституционност на избора на правото. Затова Конституционният съд в никакъв случай не е същински юрисдикционен орган. Това е особен съд, това е политико-юридически съд, както го нарече сполучливо колегата Неновски. Ако това е така, каква е неговата функция по отношение на трите власти. Струва ми се, че трите власти имат нужда от една институция, по отношение на която изпитват еднакво чувство на уважение. Този съд няма да бъде на тях, но в механизма на властите, взаимното възпиране на властите не е изключена възможността за един такъв стожер, какво според мен е Конституционният съд“. Вж. Протокол от заседание на Конституционната комисия на 20.2.1991 г., 40–41.

¹⁰ Протокол от заседание на подкомисията „Конституционен контрол“ от 19.2.1991 г., с. 21.

¹¹ Пак там, с. 6. Следва да се отбележи, че според виждането в началото на дебатите за Конституционния съд, включително на Стефан Стойчев, контролът за конституционност обхваща не само законите, но и „подзаконовите актове на висшата администрация“.

на правния ред противоречия между Конституционния съд и върховните юрисдикции от системата на обикновените съдилища¹².

Емилия Друмева е първият експерт, който на ранен етап още на 19.2.1991 г. при обсъждането на концепцията за конституционния контрол в подкомисията, поставя акцент върху конституционните права на гражданите като „директно приложимо право“. Тя формулира големия и важен въпрос: „Дали ще предвидим нашият гражданин, след като е изчерпал надлежния път за закрила на своите конституционно провъзгласени права, да има право и на директен иск към конституционния съд, при спазването на един куп условия, които пък имат за цел да предотвратят едно наводнение от такива искове към конституционния съд“¹³. Тя е „за“ индивидуална конституционна жалба и излага своите аргументи на заседанието на Конституционната комисия на следващия ден – 20.2.1991 г. Веднага след като Янаки Стоилов заявява, че компетентността на Конституционния съд следва да се ограничи само до „абстрактен контрол за конституционосъобразност, тоест към него да не могат да се обръщат отделни граждани за защита на конкретни права“ с аргумента, че по този начин ще бъде разтоварен от „несвойствена дейност“, а това е дейност, присъща за съдилищата¹⁴, Емилия Друмева заема противоположната позиция. Изхожда от предназначението на Конституционния съд „да следи за осигуряването, спазването и осъществяването на Конституцията като скелет на цялата държавна конструкция“ и обосновава необходимостта да се въведат и правомощия по т. нар. „косвен контрол“ по висящи дела, когато въпросът за противоконституционност на приложимия закон е повдигнат служебно от съда или по искане на страна¹⁵. Емилия Друмева отива и по-далеч, като се застъпва и за „директна закрила на конституционните права“, „директен иск на гражданите към Конституционния съд“ и се позовава на практиката в Испания и Германия¹⁶. Нейният глас за пряката конституционна жалба остава самотен в дискусиата, проведена на това заседание на Конституционната комисия.

Това не е изненадващо, защото още в подкомисията предходния ден на 19.2.1991 г. останалите експерти отказват да обсъждат въпроса на

¹² Неновски, Н. Конституционния съд ..., с. 186.

¹³ Протокол от заседание на подкомисията „Конституционен контрол“ от 19.2.1991 г., с. 8.

¹⁴ Протокол от заседание на Конституционната комисия от 20.2.1991 г., с. 18. Вж. на <http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/1991-02.20.pdf> (достъп на 9.3.1991 г.).

¹⁵ Пак там, с. 20.

¹⁶ Пак там, 21–22.

Емилия Друмева за пряк достъп на гражданите до Конституционния съд. Нено Неновски го обвързва с въпроса „дали ще има нашата конституция парламентарен защитник“ и изразява своето тогавашно убеждение, че ако се въведе институцията на омбудсмана, до голяма степен ще е решен проблемът за възможността на гражданите да задвижват процедурата пред Конституционния съд. Последното оценява като „твърде рисковано“ и изразява мнение, че с въвеждането на административното правосъдие и на парламентарния защитник, може да се „спести този канал и тази форма на сезиране на Конституционния съд“¹⁷. Така още в тази най-ранна дискусия за достъпа на гражданите до Конституционния съд се появява идеята, че правата и свободите на гражданите е по-добре да се защитават от посреднически институции, за да не се наводни новият орган с индивидуални конституционни жалби.

На 19.2.1991 г. Кино Лазаров е експертът, който най-отявлено и категорично се противопоставя на прякото сезиране на Конституционния съд от гражданите с аргументи, че това „обезателно“, „100-процентово ще доведе“ до неговото „задръстване“. Той се позовава на „съществуващата всеизвестна склонност на българина докрай да обжалва“ и смята, че никакви филтри – „уговорки“ или „изчерпване на всички други възможности“ няма да предотвратят това. Обобщава метафорично своята позиция срещу пряката конституционна жалба така: „Ако има нещо, което може да минира цялата Конституция, то е може би това“¹⁸. Неколкократно подчертава, че е „разумно“ да се увеличи кръга на „органите“, сезиращи Конституционния съд – „аз бих прибавил и главния прокурор, Върховния касационен съд, Върховния административен съд“, но не и да се допусне пряко сезиране от гражданите. В проекта на експертите¹⁹ обаче, по-късно внесен на 19.3.1991 г. в Седмото Велико народно събрание, главният прокурор не е предложен сред субектите, които инициират процедурата

¹⁷ Пак там, с. 9.

¹⁸ Протокол от заседание на подкомисията „Конституционен контрол“ от 19.2.1991 г., с. 12.

¹⁹ Става дума за конституционния проект на „колектив“ от учени в състав: проф. Живко Миланов, проф. Кино Лазаров, проф. Стефан Стойчев, проф. Евгени Танчев, к. ю. н. Любен Кулишев, доц. Снежана Начева, ст. н. с. Емилия Друмева и ст. н. с. Красен Стойчев, назначени със заповед на председателя на Седмото Велико народно събрание („Проект на експертите“). Вж. Методиев, В., Л. Стоянов. Българските конституции и конституционни проекти (2-ро прераб. и доп. издание). С.: Изд. къща „Петър Берон“, Агенция „Прима“, 2003, 387–407.

пред Конституционния съд, а сред тях са само върховните съдилища и парламентарният защитник²⁰.

Аргументативната линия, че не е „разумно“ гражданите да имат достъп до Конституционния съд, а по-скоро следва да се разчита на институционални буфери, предопределя начина, по който постепенно ще започне да се разширява обхвата на сезиращите органи. И макар да се представя като умерен и разумен подход, все пак е време да признаем, че тя се корени в старото държавноправно мислене отпреди 1989 г. За него е достатъчно да има някаква нормативната уредба на основните права на гражданите, докато ефективните правни средства за тяхната защита остават вторичен въпрос, който остава на заден план и винаги може да бъде пожертван, за да се осигури безпроблемно функциониране на държавната машина и нейните органи. Самата идея, че правозащитната функция е възложена на държавни органи, е една от водещите в Конституцията от 1991 г., и дори обосновава конструирането под шапката на съдебна власт на съд, прокуратура и следствие²¹, но всъщност е изкуствено създадена и дълбоко сбъркана. Още в началните конституционни дебати са изразени сериозни възражения, че такава формула не е методологически издържана²². На този ранен етап обаче никой не подозира, че подобна гледна точка към идеята за правозащитната дейност и приписването ѝ на държавни

²⁰ Пак там, с. 403. Вж. Проект на експертите, чл. 129, ал. 3: Конституционният съд действа по инициатива на Президента, Министерския съвет, най-малко една пета от народните представители, парламентарния защитник, Върховния касационен съд, Върховния административен съд и областните съвети на общините.

²¹ Не е ясно кой, къде и как възлага на експертите да оформят политическата концепция за съдебната власт, която обединява съдии, прокурори и съдии-следователи, и да измерят някакъв общ знаменател – формулата за общата им правозащитна функция (чл. 117, ал. 1 от Конституцията).

²² Най-силното възражение срещу такава формула прави Чавдар Кюранов, народен представител от БСП, на заседанието на Конституционната комисия на 30.1.1991 г., който обяснява, че така както е формулиран предметът на съдебната власт, вместо с понятието „правораздаване“, с идеята за защита на правата и интересите на гражданите: „аз и досега не мога да разбера каква е общата идея, от която се изхожда. Как и къде ще бъде мястото на съдебната власт? Ние тук даже не можем да разберем какво прави съдебната власт. Сега вече ще бъде съвсем конкретен. Да вземем чл. 80. В ал. 1 се говори за форми на организацията на съдебната власт, а в ал. 2 се говори за същността на съдебната власт и в същността на съдебната власт липсва понятието правораздаване. Тя не се занимава с правораздаване, тя защитава права и интересите на гражданите. Извинявам се, но когато някой бяга на улицата, а това понякога се случва в нашата държава, и някой милиционер го защитава, което пък не много често се случва, това какво е? Съдебна власт ли е? (курсив мой – Д. М.)“. Вж. Протокол от заседанието на Комисията за изработване на проект на Конституция на България на 30.1.1991 г. (5-о заседание), 10–11. http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/1991-01.30-%D0%86_0.pdf (достъп на 9.3.2024 г.). По-подробно за конструкция на съдебната власт и възраженията срещу нея вж. Марчева, Д. Дебатите за съдебната власт при създаването на Конституцията от 1991 година. Сборник с интервюта, извадки от архиви, коментари и анализ. С.: НБУ, 2024.

органи, включително и такива, които няма как да се занимават основно с това (прокуратура и следствие), ще блокира ефективната защитата на правата на човека в България и ще удължи неясно до кога във времето достъпа на гражданите до конституционно правосъдие.

На 19.2.1991 г. в дебатите в подкомисията „Конституционен контрол“ се включва и народният представител от СДС Петър Обретенов, за да обърне внимание на експертите, че аргументите от „чисто прагматично естество, че ще се затрупа съдът с маса от дела при известните вече навици на нашия народ“ не изглеждат убедителни, защото „именно защитата на правата е тясно свързано с прилагането на Конституцията“, това е основната ѝ функция²³. Той смята, че непряка конституционна жалба е „разковничето“, и предлага за нея следната формулировка: „Когато друг съд установи несъответствие между закон и Конституция, той спира производството по делото и внася въпроса пред Конституционния съд“²⁴. Така вместо да се признае право на гражданите, се предоставя правомощие на всеки съд да оспорва конституционността на закон.

С идеята на Петър Обретенов се съгласява и Кино Лазаров с репликата: „Така гражданинът ще си защитава правата. Това решава 99 на сто въпроса“²⁵. Към това схващане се присъединява и Евгени Танчев с обяснението: „Това е филтърът, който не изключва възможността така гражданинът да защитава правата си“²⁶. Интересен е обаче начинът, по който непряката конституционна жалба е възприета и формулирана в чл. 129, ал. 4 от проекта на експертите, внесен официално месец по-късно: „Когато друг съд установи несъответствие между закон и Конституцията, той спира производството по делото и отнася въпроса пред Върховния касационен или Върховния административен съд, който го внася в Конституционния съд, ако има основание за това“. Така непряка индивидуална конституционна жалба е не само трансформирана в съдебно правомощие, но и е допълнително филтрирана през преценката за основателност на върховните съдилища.

В заседанието на Конституционната комисия на 20.2.1991 г. и други народни представители наред с Петър Обретенов се присъединяват към идеята за непряк достъп на гражданите до Конституционния съд. Народ-

²³ Протокол от заседание на подкомисията „Конституционен контрол“ от 19.2.1991 г., с. 25.

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там, с. 26.

²⁶ Пак там.

ният представител от ДПС Юлий Бахнев споменава, че е „естествено“ съдилищата да сезират Конституционния съд, когато са изправени пред противоконституционен закон²⁷. А Петър Обретенков доразвива вече изразената си позиция „за“ непряк достъп на гражданите до конституционната юрисдикция с обсъждане на възможни филтри, които да неутрализират тезата за „задръстването“ на Конституционния съд²⁸.

„Въпросът и проблемът е, и целта е да не се задръства конституционният съд с неоснователни жалби от най-различно естество, тоест, да не се превърне в едно своеобразно бюро „Жалби“. [...] дали този филтър, защото това е един своеобразен филтър, ще бъде толкова гъст, за да попречи на възможността действително в по-широк мащаб да се подават жалби, защото въпросът се пренася към съда. Всеки съд, дори най-нисш, първоинстанционен, ще има право да прави и ще трябва да прави една предварителна преценка за конституционност, защото такива спорове ще се повдигат и всеки гражданин на страната, включително и неговият адвокат, ще има право да повдига този въпрос за конституционност. В такъв случай има опасност съдилищата да се презастраховат и да отнасят споровете в конституционния съд, като през това време делата се спират. Това може да послужи като основание за неоснователно протакане на дела, примерно. Би могло да се помисли дали не трябва най-напред да се изчерпи докрай възможността за обжалване и тогава да има възможност само решението на най-висшия съд да се отнася до конституционния съд“.

От разсъжденията на Петър Обретенков става ясно, че той се стреми да запази отворена дискусиата за индивидуалната конституционна жалба. Именно той е и народният представител, който най-упорито и последователно се опитва да я въведе и по-късно преди второто и третото четене на конституционния проект.

Преди второто гласуване Нора Ананиева, народен представител и председател на парламентарната група на БСП, предлага сред правомощията на новия държавен орган да се включи и следното: „произнася се по нарушаване на конституционните права, свободи и закони, както и по задълженията на гражданите“²⁹. Тя обаче го оттегля в пленарното заседа-

²⁷ Пак там, с. 45.

²⁸ Пак там, 48–49.

²⁹ Това става ясно от с. 6 на Протокол от заседание на Конституционната комисия на 25.6.1991 г. Вж. <http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/1991-06.25.pdf> (достъп на 7.3.1991 г.). Предложението на Нора Ананиева е докладвано на с. 47 на Стенограма от 165-то заседание на VII ВНС. Вж. http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/1991_GNA_165_.pdf (достъп на 7.3.2024 г.).

ние на Седмото Велико народно събрание на 25.6.1991 г., като възприема аргументите, че има опасност „да се затрупа Конституционния съд с лични молби и жалби, и че трудно може да се постави тази бариера, която има в други системи – когато са изчерпани всякакви възможности“. Същевременно поставя акцент върху това, че новата конституция не успява да въведе института на „парламентарния защитник на човешките права, което би дало възможност да се отсяват жалбите и наистина принципните, най-съществените да отиват в Конституционния съд“³⁰.

Макар Нора Ананиева да оттегля предложението си, Петър Обретенков заявява пред народните представители в пленарна зала своята позиция „за“ индивидуалната конституционна жалба. Изтъква им два основни аргумента: първо, че „такава възможност съществува в други конституции“, и второ, само така може да се осъществи „докрай идеята за конституционен контрол“ и „Конституционният съд действително да бъде защитник на правата и свободите на гражданите“³¹. Запознава ги със своето предложение за конституционна разпоредба и уточнява, че неговата идея е гражданинът по своя инициатива да предизвика сезиране на Конституционния съд чрез съда, в който се разглежда неговото дело, а не за правомощие на върховните съдилища, каквото конституционният проект вече е заложил. Докладчикът Любен Корнезов обаче подчертава, че Конституционната комисия многократно е обсъждала този въпрос и е заела становището, че не следва да се разширява „неограничено“ възможността за сезиране на Конституционния съд, т. е. „не бива да се дава право“ извън вече определените органи³².

Преди третото четене в заседание на Конституционната комисия на 2.7.1991 г. Петър Обретенков отново прави опит да постави въпроса за индивидуалната конституционна жалба – този път във връзка с разпоредбата за неотменимостта на основните права на гражданите (чл. 57 от проекта) да има „възможност за иск, който да достигне до Конституционния съд за защита на нарушени права по глава втора“³³. Очаквано на предложението му се противопоставят с вече известната контра-теза, която Янаки Стоилов, народен представител от БСП и секретар на Конституционната комисия, формулира така: „Това е най-добрият начин да унищожите Кон-

³⁰ Стенограма от 165-то заседание на VII ВНС, с. 50.

³¹ Стенограма от 165-то заседание на VII ВНС, с. 56.

³² Пак там, 57–58.

³³ Вж. Протокол от заседание на Конституционната комисия на 2.7.1991 г., с.35 на: <http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/1991-07.02.pdf> (достъп на 7.3.2024 г.).

ституционния съд на първо време [...] Като че ли е раничко да направим тази стъпка. Ние искаме изведнъж да извървим всичко, което други са направили за 50 години“³⁴. Тази оценка, че българските граждани не са готови да имат достъп до конституционно правосъдие за защита на основните си права, остава непоклатима и до ден днешен.

И ако гражданите не успяват да получат никакъв достъп до Конституционния съд – дори и „по непряк път“ чрез съдилищата, в Конституцията от 1991 г., главният прокурор е снабден с максимума сезиращи правомощия неусетно и без никакви обсъждания преди второто четене. Прави впечатление, че в конституционните проекти, предложени за първо и второ гласуване на пленарно заседание на Седмото Велико народно събрание, сред субектите, сезиращи Конституционния съд, отсъства главният прокурор³⁵.

В заседанието на Конституционната комисия на 25 юни 1991 г. преди второто гласуване на Конституцията само Николай Павлов, народен представител от СДС, коментира предложението на Нора Ананиева за разширяване на правомощията на Конституционния съд до произнасяне за нарушени конституционни права и свободи на граждани така: „известна защита има при намесата на главния прокурор по отношение на граждански права, но не на персона, а на родови понятия. В проекта за Конституционния съд не е разработен изобщо този проблем – личността да бъде защитавана“³⁶. Спас Мулетаров, народен представител от БСП и бивш заместник-главен прокурор, привежда отново вече познатата формула за противопоставяне на индивидуалната конституционна жалба, че новият орган „ще се превърне в парламентарна комисия към Народното събрание – за правата на човека“³⁷. Така набързо от Конституционната комисия са отклонени предложението на Нора Ананиева и аналогично предложение – „гражданите имат право да сезират Конституционния съд за накърнени конституционни права“. По-късно същия ден на същото заседание става ясно, че е внесено предложение главният прокурор да сезира Конституционния съд в ограничен двегодишен срок от влизане

³⁴ Пак там.

³⁵ Вж. конституционен проект за първо четене от 14.5.1991 г. (чл. 154, ал. 3) на: http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/14.05.1991_Constitution%20First%20Draft.pdf; и конституционен проект за второ четене от 3.6.1991 г. (чл. 153, ал. 3) на: http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/03.06.1991_Constitution%20Second%20Draft.pdf (достъп на 7.3.2024 г.).

³⁶ Протокол от заседание на Конституционната комисия на 25.6.1991 г., с. 6.

³⁷ Пак там.

на закона в сила³⁸. След кратко обсъждане Спас Мулетаров предлага главният прокурор да бъде добавен сред субектите с общи сезиращи правомощия и това се приема веднага³⁹. Същият ден в пленарното заседание на Седмото Велико народно събрание Любен Корнезов докладва, че Конституционната комисия предлага и главният прокурор да има право да сезира Конституционния съд⁴⁰ и това е прието без никакви гласно изразени възражения, при гласували 239 народни представители, с 230 „за“, 1 „против“ и 8 „въздържали се“⁴¹. Така на второ четене на конституционния проект главният прокурор с лекота и без съществена дискусия е нареден до основните сезиращи субекти по отношение на Конституционния съд.

На финала през 1991 г. гражданите остават без пряк достъп до конституционно правосъдие и с минимален и условен непряк достъп през филтъра на Върховния касационен съд и Върховния административен съд, които при установяване на несъответствие между закона и Конституцията спират производството по делото и внасят въпроса в Конституционния съд (чл. 150, ал. 2). Вместо това главният прокурор се оказва единственият друг едноличен орган в държавата, освен президента, с всички сезиращи правомощия и за това няма никакво рационално обяснение, освен наследеното от тоталитарната държава мислене, че съд и прокуратура са изравнени в конституционноправната рамка.

³⁸ Николай Павлов информира колегите си, че е предложено ново изречение към чл. 153, ал. 4: „Когато установят несъответствие между закон и Конституция, Върховният касационен и Върховният административен спират производството по делото и внасят въпроса в Конституционния съд. Право да отнесат спорни въпроси имат и председателят на Конституционния съд и главния прокурор в двегодишен срок от влизане на закона в сила“. Това предложение веднага е подкрепено и доразвито от Спас Мулетаров, народен представител от БСП. Вж. Протокол от заседание на Конституционната комисия на 25.6.1991 г., с. 6. Вж. <http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/1991-06.25.pdf> (достъп на 7.3.1991 г.).

³⁹ Пак там, с. 9. Спас Мулетаров се изказва така: „Ал. 4, където се предлагаше, се отнася при разглеждане на съдебни актове, правят спорове и се спира. Прокуратурата не върши това. Тъй като в ал. 3 се казва по инициатива на кого може да действа Конституционния съд във всички случаи и по-специално по т. 2 – установява противоконституционност между законите и другите актове – смятам, че ще бъде по-сполучливо от това, ако дойде в ал. 3, а именно Конституционният съд да си действа по инициатива на президента, Министерския съвет, най-малко една пета от народните представители, Върховния касационен съд, Върховния административен съд, главния прокурор [...]“.

⁴⁰ Вж. Стенограма от 165-то заседание на VII ВНС, с. 48. Вж. http://betterjustice.bg/sites/default/files/documents/2021-11/1991_GNA_165_.pdf (достъп на 7.3.2024 г.).

⁴¹ Пак там, 61–62.

Конституционните изменения през декември 2023 г. – решените и нерешените въпроси за достъпа до Конституционен съд

Неуспешен проект за нова конституция от септември 2020 г. предлага въвеждането на индивидуалната конституционна жалба с процедура на непряко сезиране чрез съда – последна инстанция, или пряко от засегнатия гражданин – в двумесечен срок от приключването на делото, ако съдът не е уважил неговата инициатива за сезиране на Конституционния съд, или самият гражданин не е имал възможност да инициира това, защото окончателният съдебен акт се основава на закон, който не е обсъждан от страните по делото⁴².

Измененията на Конституцията в края на 2023 г. отново поставят на дневен ред въпросите за достъпа до конституционно правосъдие на две равнища: първо, за въвеждане на индивидуалната конституционна жалба, и второ, за ограничаване на сезиращите правомощия на главния прокурор до определени категории конституционни дела. В мотивите на законопроекта за изменение и допълнение на Конституцията, внесен в парламента на 28.7.2023 г.⁴³, са посочени две основни цели на реформата: първо, да се въведе „пряка индивидуална конституционна жалба“, осигуряваща граждански контрол върху дейността на парламента, и второ, да се създаде възможност и на съдилища от всички инстанции да сезират КС относно конституционността на закон, приложим по конкретно дело (непряка конституционна жалба). Интересното е, че в мотивите са споменати примерни филтри, свързани с предмета на жалбата, които обаче не се появяват по никакъв начин сред предложените нови конституционни разпоредби. Същевременно в тях няма никакво обяснение защо са огра-

⁴² Вж. проект на Конституция на Република България, внесен на 2.9.2020 г., чл. 162, ал. 2: При съмнение за несъответствие между приложим закон и Конституцията, съдът, който разглежда делото като последна инстанция, по инициатива на заинтересованата страна или по свой почин спира съдебното производство и внася въпроса в Конституционния съд.

Член 162, ал. 3: Когато инициативата по ал. 2 не е била уважена от съда, или не е било възможно да бъде направена, тъй като окончателният съдебен акт е основан на закон, чието прилагане не е било обсъждано от страните, в двумесечен срок от приключване на делото, засегнатият гражданин или юридическо лице може да сезира Конституционния съд с искане за установяване на противоконституционност на приложени закон. Уважаването на искането е основание за възобновяване на съдебното производство.

⁴³ Законопроект за изменение и допълнение на Конституцията на Република България, сигн. № 49-354-01-93, от 28.7.2023 г. Вж. на <https://www.parliament.bg/bills/49/49-354-01-83.pdf> (достъп на 9.3.2024 г.).

ничени сезиращите правомощия на главния прокурор по отношение на Конституционния съд.

Ограничаването на възможността на главния прокурор да инициира конституционни дела е стъпка в правилната посока най-малко поради две причини. Първо, защото в демократичната и правова държава прокуратурата и адвокатурата, които защитават противоположните интереси на двете страни в наказателния процес, би следвало да имат поне приблизително изравнен статут във връзка с атакуването на действащите закони за противоконституционност. Както припомня Нора Ананиева, съдебните зали преди 1989 г. включват „подиум за съда и на него – извисяваща се катедра за прокурора“, докато „новата архитектура „свали“ тази трибуна на подиума, до трибуната на адвоката“, като с това дава израз и олицетворение на състезателния процес и акцентира върху „новата роля на защитата“⁴⁴.

Второ, възможността на българския главен прокурор да сезира Конституционния съд с искане за задължително тълкуване на Конституцията (чл. 149, ал. 1, т. 1) е без аналог в демократичните конституции в света. В резултат на своя сравнителноконституционен преглед на статута на прокурорите в държавите – членки на Европейския съюз Иванка Иванова обобщава, че в четири от тях на конституционно равнище е уредено правомощие на главния прокурор да сезира конституционния съд⁴⁵. В нито една от тези юрисдикции обаче Конституционният съд (трибунал) няма правомощие да дава задължителни тълкувания на конституцията.

Прави впечатление, че в Португалия компетентността на Конституционния съд се простира не само до контрола за конституционност на нормите (всички, а не само законовите), но и за несъответствие на норми с такива с по-висша юридическа сила от различни порядъци на нормативната йерархия (чл. 281 „Абстрактен контрол за конституционност и законосъобразност“ от Конституцията на Португалската република), и това в голяма степен обяснява защо и прокурорът е нареден до президента, председателя на събранието, министър-председателя, омбудсмана, една десета от народните представители.

⁴⁴ Изказване на Нора Ананиева в Стенограма на „Конституцията на България 30 години по-късно, 2021 г.“, 14 май 2021 г., хотел „Балкан“, зала „Средец“, Български институт за правни инициативи, С., 2021, с. 26. Вж. на http://www.bili-bg.org/cdir/bili-bg.org/files/STENOGRAMA_14.05.21.pdf

⁴⁵ Иванова, И. Сравнителноконституционен преглед на статута на прокурорите в държавите – членки на Европейския съюз. *Studia Juris*, 2/2022, 39–55, с. 48.

В Испания са разграничени, от една страна, субектите, оправомощени да подават жалби до Конституционния съд за обявяване на закони за противоконституционни – президент, правителство, омбудсман, петдесет народни представители, петдесет сенатори, асамблеите или изпълнителните органи на т. нар. автономни общности (чл. 161. 1. „а“ във вр. с чл. 162. 1. „а“ от Испанската конституция); от друга страна, субектите, оправомощени да подават индивидуални жалби за защита (*recursos de amparo*) срещу нарушаване на основни права и свободи, при условия и по начин, определени в закон – всяко физическо или юридическо лице с правен интерес, а също и Омбудсманът и Прокуратурата (Офисът на прокурора).

Единствено в Полша, която подобно на България е бивша социалистическа държава сателит към СССР, главният прокурор е изравнен с общи сезиращи правомощия по отношение на Конституционния съд. За разлика от България обаче полската конституция дава и на техния Комисар за граждански права идентични сезиращи правомощия, а не ги ограничава до противоконституционни закони, които нарушават основни права и свободи. Така е и в Португалия, а в Испания омбудсманът има повече сезиращи правомощия в сравнение с главния прокурор.

Същевременно и трите държави, които предвиждат сезиращи правомощия на главния прокурор по отношение на Конституционен съд – Испания, Португалия и Полша, са въвели пряката конституционна жалба⁴⁶ за разлика от България. Освен това през последните две десетилетия това уникално прокурорско правомощие се утвърждава като своего рода политически инструмент в ръцете на главния прокурор⁴⁷, с който той основно брани собствената си власт и се противопоставя на структурни реформи, които засягат прокуратурата, или имат за цел да засилят нейната отчетност⁴⁸.

⁴⁶ Вж. таблицата на държавите, в които е предвидена пряка индивидуална конституционна жалба, според проучването на Венецианската комисия 2009–2010 г. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) Study. On individual access to constitutional justice, Adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session (Venice, 17–18 December 2010). Strasbourg. Strasbourg, 27 January 2011, Study No. 538 / 2009, CDL-AD (2010)039rev., 133–172, p. 160, 164.

⁴⁷ Вж. по-подробно Марчева, Д. Прокуратурата през призмата на конституционните дебати през 1991 година. *Studia Juris*, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, 2/2022, 7–22, 7–8.

⁴⁸ Например: Искане на главния прокурор за тълкуване на чл. 158, т. 3 от Конституцията в частта ѝ „промени във формата на държавно устройство и на държавно управление“ във връзка с въпросите какво означават двата изрази и кога са налице „промени във формата на държавно устройство и на държавно управление“ и по-конкретно извършват ли се: а) когато се премахва някой от основните елементи на установената от Конституцията държавна система; б) когато се

След конституционните изменения в края на 2023 г. значително е стеснен кръгът на сезиращите правомощия на главния прокурор до тези по чл. 149, ал. 1, т. 2, 5, 6 и 7 от Конституцията. Логично е той да инициира спорове за конституционността на политическите партии и сдружения, а също и тези за законността на избора на президент и вицепрезидент, или на народен представител, защото те се вписват във функциите на прокуратурата по чл. 127 от Конституцията. Остава обаче нерешен въпросът за дисбаланса между сезиращите правомощия на главният прокурор, от една страна, и на Омбудсмана и Висшият адвокатски съвет, от друга, по отношение на актовете, които могат да атакуват като противоконституционни.

И след измененията на Конституцията през 2023 г. главният прокурор в България продължава да разполага с повече правомощия по отношение на Конституционния съд в сравнение с Омбудсмана и Висшият адвокатски съвет. Той може да оспорва на всякакви основания (а не само за нарушаване на права и свободи на граждани) като противоконституционни закони, други актове на Народното събрание, а също и актовете на президента.

променя конституционната система на държавата чрез преместване на даден конституционно установен орган от една част в друга част на държавната власт; в) когато се променят конституционните принципи на взаимоотношенията между конституционните органи на държавата, т.е. установения от Конституцията баланс между различни власти и конституционни органи в държавата; г) когато се променят конституционни правомощия на конституционни държавни органи (Решение № 3/10.4.2003 г. по к. д. № 22/2002 г. Искане на главния прокурор за даване на задължително тълкуване на чл. 84, т. 16, изр. 2 от Конституцията по въпроса за обхвата на изреча „други доклади на главния прокурор за дейността на прокуратурата по прилагането на закона, противодействието на престъпността и реализирането на наказателната политика“ (Решение № 6/6.6.2017 г. по к. д. № 15/2016 г.);

Искане на главния прокурор за тълкуване на чл. 103, ал. 1 от Конституция, понятията „държавна измяна“ и „нарушение на конституцията“ като основания за ангажиране на отговорността на президента, и на чл. 103, ал. 4 от Конституцията, изразът „не може да бъде възбудено наказателно преследване“ (Решение № 12/30.7.2020 г. по к. д. № 1 2020 г.);

Искане на главния прокурор за обявяване на противоконституционност разпоредби от Закона за защита на лица, застрашени във връзка с наказателно производство, с които са отнети от управлението на прокуратурата държавните имоти, ползвани от Бюрото по защита на застрашени лица, и са предоставени на Министерството на правосъдието (Решение № 2/17.2.2022 г. по к. д. № 20/2021 г.);

Искане на главния прокурор за обявяване на противоконституционност на нови разпоредби в Закона за съдебната власт, с които се закриват специализираните наказателни съдилища и прокуратури (Решение № 7/14.7.2022 г. по к. д. № 9/2022 г.);

Искане на главния прокурор за обявяване на противоконституционност на разпоредби от Правилника за организация и дейност на Народното събрание, свързани с участието на главния прокурор в парламентарните дебати за работата на прокуратурата и при формирането на законодателните политики в тази насока, включително задължението му при следващия си годишен доклад да отчете изпълнението на препоръките на Народното събрание (Решение № 6/12.7.2022 г. по к. д. № 6/2022 г.).

Много интересно е какви аргументи за запазване на широките сезиращи правомощия на главния прокурор са изтъкнати в конституционните дебати, проведени през есента на 2023 г. Професорът по конституционно право Пламен Киров подчертава, че прокуратурата не е адвокат на гражданите и юридическите лица, а на държавата и защитава публичните интереси в определени правни спорове, в които участва⁴⁹, и се противопоставя на „свеждането“ му до омбудсмана и до Висшия адвокатски съвет така:

„Излиза, че той е един от защитниците на основните права, даже не на основните, а на правата и свободите на граждани. Защото конституционният текст и сега не борава достатъчно прецизно с понятието „основни права“ и „права и свободи на гражданите“. Основните права и свободи са онези, които са посочени предимно в глава втора на Конституцията, но и има и други, които са извън тази глава. И големият спор във всяко едно конституционно дело, когато има инициатива на Висшия адвокатски съвет или от омбудсмана, е дали всъщност става въпрос за защита на основните права, които са конституционно защитени, или за такива, които са производни на посочените в глава втора“⁵⁰.

Какво всъщност излиза по тази аргументативна линия, разгърната от Пламен Киров? Налице са ограничителни практики на Конституционния съд по отношение на правомощията да се атакуват като противоконституционни законите, нарушаващи права и свободи на гражданите, които са известни на всички. Правозащитните органи – омбудсман и Висш адвокатски съвет, нямат друг избор освен да ги „прегълтнат“. В такава позиция обаче е изключено да се поставя главният прокурор, защото е „адвокат“ на държавата и охранява държавните или публичните интереси. В тази част от обосноваването има поне три дефекта.

Първо, прокурорът може и да се разглежда като адвокат на държавата в наказателния процес и другите съдопроизводства, в които по закон участва, но не и по принцип, не и в рамките на конституционна система. В нея всички органи, носители на публична власт, изразяват, формулират и защитават държавния и публичния интерес в различни конституционни

⁴⁹ Изказване на проф. Пламен Киров в Стенограма „Промените в Конституцията по отношение на съдебната власт – между възможното и необходимото“. Изказвания от конференцията, проведена се на 19.9.2023 г. в Централен Военен клуб – София, Български институт за правни инициативи, 2023, 22–23. Вж. на http://www.bili-bg.org/cdir/bili-bg.org/files/Izkazvania_Konstitucia.pdf (достъп на 8.3.2024 г.). В същия смисъл, че прокурорът е „адвокат на държавата“ се изказва и Владимир Николов, председател на УС на Асоциацията на прокурорите в България (23–25).

⁵⁰ Пак там, с. 22.

процедури съответно на законодателство, осъществяване на вътрешна и външна политика, правораздаване и т. н.

Второ, държавният или публичният интерес е разтегливо понятие, с което са възможни много повече „интерпретативни“ игри, „лупинги“ и злоупотреби, в сравнение с всички нюанси на понятията за „права на човека“, „основни права и свободи“, „права и свободи на гражданите“. За последните е очевидно, че в контекста на защитата им пред конституционния съд, следва да се разглеждат като общ корпус, подлежащ на конституционна защита, а не като отделни разпоредби в определени глави от конституция, по които да се спори дали са в обхвата ѝ.

Трето, за разлика от държавните интереси, чиято защита не е в изключителния монопол нито на главния прокурор, нито на който и да е орган в конституционната система, „върховният принцип правата на личността“ са изведени като неоспорима конституционна ценност в преамбюла на Конституцията. Следователно, цялата реторика около конструкцията за главния прокурор като адвокат на държавата, защитаващ най-важните (публични) интереси в рамките на конституционните дебати, и поради това правомощията му не подлежат на ограничаване, не е построена върху валидна аргументация, а разчита на клишета за ролята на прокурора в наказателния процес, напълно неотносими към въпроса има ли място и какво е то по отношение на процедурите пред Конституционния съд.

Цялото обяснение защо не може главният прокурор да се изравнява с правозащитните органи в споровете за противоконституционност на закони всъщност разобличава по-тежката позиция, в която защитниците на основните права и свободи са поставени заради начина, по който Конституционният съд тълкува „права и свободи“, подлежащи на конституционна защита. Остава впечатлението, че това не е толкова проблемно, колкото би било това и главният прокурор да заеме идентично място по отношение на иниципирането на конституционни дела.

В юриспруденцията на Конституционния съд е посочено, че това са „закрепените в Конституцията права, които са „всеобщи, неотменими и присъщи на всички граждани в това им качество“⁵¹. В Определение № 2

⁵¹ Определение № 1 от 29.9.2020 г. на КС по к. д. № 8/2020 г. Вж. още Определение № 8 от 2.12.2010 г. по к. д. № 14 от 2010 г.: „[О]мбудсманът може да оспорва само закон, с който се нарушават правата и свободите на гражданите [...] А това са закрепените в Конституцията права, които са присъщи и неотменими на човека и гражданина, като право на живот, лична свобода и неприкосновеност, на адвокатска защита, защита срещу посегателство върху честта, достойнство-

от 12.4.2016 г. на КС по к. д. 12/2015 г. **подробно са разграничени гражданските и политическите права от социалните и икономическите права по отношение на обхвата на конституционния контрол.**

От една страна, конституционната защита може да се инициира от Омбудсмана „във всички случаи, когато се нарушават лични и политически права на гражданите, така както са уредени на конституционно ниво, например: право на живот; забрана за изтезания; забрана на робството и принудителния труд; право на свобода и сигурност; право на справедлив съдебен процес; неналагане на наказание без закон; право на зачитане на личния и семейния живот; свобода на съвестта и религията и на изразяване на мнение; свобода на събранията и сдружаването; право на сключване на брак; право на ефективно средство за защита; забрана за дискриминация; забрана за злоупотреба с права; свободни избори; защита на собствеността, която включва забраната за ограничаване или лишаване от правото на собственост“. Какво прави впечатление при това изброяване? Макар да се сочи уредбата на личните и политическите права на конституционно ниво, всъщност те са изброени в поредността, в която са уредени в Европейската конвенция за правата на човека, а не в българската Конституция. В това определение Конституционният съд е предпочел да използва не само систематизацията, но и формулировките на Европейската конвенция за правата на човека, например „право на зачитане на личния и семейния живот“ (член 8 ЕКПЧ), вместо да се позове на далеч по-раздробената уредба в България – „лична неприкосновеност“ (чл. 30 от Конституцията), „неприкосновеност на личния живот“ и „право на защита срещу незаконна намеса в личния и семейния живот“ (чл. 32 от Конституцията), „неприкосновеност на жилището“ (чл. 33 от Конституцията), „свобода и тайна на кореспонденцията“ (чл. 34 от Конституцията). Интересното е също, че сред личните и политическите права е изброена забраната на робството и принудителния труд по член 4 ЕКПЧ, макар в българската конституция да няма и дума за забрана на робството, а забраната за принудителния труд да е в чл. 48, ал. 4 от Конституцията, т. е. систематично е уредена във връзка с правото на труд, което традиционно се определя като социално и икономическо право. Може да се предположи, че Конституционният съд стъпва върху по-добре систематизираната уредба на основните права и

то и доброто име, неприкосновеност на жилището, свобода и тайна на кореспонденцията и на другите съобщения, свобода на съвестта, свободата на мисълта и изборът на вероизповедание и др. На омбудсмана не е предоставено правомощие да оспорва закон, с който се нарушават права на граждани, които произтичат от сключени от тях договори за услуги“.

свободи в европейската конвенция, и налага нейната матрица върху конституционната уредба на правата на гражданите. Не е ясно обаче защо отказва да стъпи и върху юридическия дискурс на същите тези права, така както се развива в практиката на Европейския съд по правата на човека (ЕСПЧ), а вместо това е склонен да търси всевъзможни аргументи, за да ограничава тяхната конституционна защита.

Този уклон е видим в разбирането за ограничения конституционен контрол по отношение на социалните и икономическите права, оправдан в Определение № 2 от 12.4.2016 г. на КС по к. д. 12/2015 г. с „тяхната аморфност, отсъствие на универсалност и силна зависимост от провежданите държавни политики за тяхната реализация“. Конституционният съд подчертава, че при тях следва да се зачита „законодателната преценка за разпределение на публичния ресурс“, която определя „материалното съдържание“ на социалните и икономическите права. В този контекст се тълкува, че омбудсманът не може да има „активна намеса“ и неговото правомощие да сезира Конституционния съд се разглежда като силно стеснено само до случаите, в които „законът съществено ограничава или отнема конституционно уредени и защитени социални и икономически права“, без да защитава „други по-висши конституционни ценности“ с въпросното ограничаване или отнемане.

Как на практика се прилага този тест може да се илюстрира с Решение № 3 от 27.6.2013 г. на КС по к. д. № 7/2013 г., в което се отхвърля искането на омбудсмана да се обяви за противоконституционен чл. 7, ал. 9 от Закона за семейните помощи за деца във връзка с използваната дума „жив“. Не са възприети доводите, че след като семейният доход е елиминиран като критерий за отпускането на семейната помощ за деца, които имат само един родител, то следва по еднакъв начин да се третират всички деца с един родител, а не само деца, на които един от родителите е починал. Според българския Конституционен съд обаче има съществена разлика „в положението на дете, което се отглежда от останалия жив родител, и родител, който не е сключил брак и отглежда сам детето си“. Счита, че за последните винаги е открита възможността за установяване на произхода му, включително чрез иск от детето чрез неговия законен представител“, който е в най-добър интерес на самото дете, защото го включва в определена система от родствени отношения със съответните лични и имуществени последици. Друго е случаят със смъртта на родител, която „автоматично прекратява“ отношенията с детето, което се отразява пряко на неговото емоционално и психическо състояние, което

налагало държавата да се намеси и да подпомогне отглеждането на детето, останало полусирак. Конституционният съд въобще не коментира психичното състояние на децата, които се отглеждат от един родител „поради друга причина“, не коментира възможните други причини, като например неустановен произход от бащата, а акцентира върху това, че тя разполага „с редица правни възможности да привлече и другия родител“. Анализът игнорира и факта, че децата полусираци все пак запазват цялата система от родствени отношения, свързани с починалия родител, което ги поставя в контекста на повече семейни връзки и грижа в сравнение с децата, които изначално имат само един родител. Така като предпоставя аксиоматично кое е в най-добър интерес на детето (да се установят всички негови родствени отношения), без да зачита основното право на личен и семеен живот и на детето, и на майката, и като игнорира изцяло тяхното психическо и емоционално състояние като ненуждаещо се от преценка, Конституционният съд оправдава установяването на диференциран режим в социалните права да получават семейни помощи за деца тези, които са с един починал родител, за разлика от тези, за които изначално се грижи само един родител.

В аргументите на Конституционния съд се предпоставя, че е в най-добър интерес на детето „самотните родители“ да използват „правните възможности“ за установяване на произхода на детето, за да привлекат към отглеждането на детето и другия родител. Като се има предвид обаче каква е системата от искове в българския Семеен кодекс по отношение на установяване и оспорване на произход⁵², всъщност единствено искът за установяване на бащинство, предявен от майката или детето с неустановен произход от бащата, има за цел да създаде за първи път родствени връзки с бащата и неговото семейство. Всички останали искове са за оспорване на произход (по отношение на майката, записана в акта за раждане, или по отношение на съпруга на майката като баща на детето) и в този смисъл последиците от тяхното предявяване включват първо прекъсване на правна връзка по произход с един родител и неговото семейство и последващо създаване на нова връзка по произход, а оттам и на нова система от родствени връзки. Доколко е в най-добър интерес на детето да преминава през подобни поредица Конституционният съд не коментира в своето решение доколко е в най-добър интерес на детето да преминава през по-

⁵² Семеен кодекс, членове 60–63.

добнаи поредица от искове. Макар и да борави с полово неутрален израз като „самотен родител“, конституционните съдии всъщност имат предвид „самотните майки“ и техните правни възможности за установяване на бащинството на техните деца. Тук прозират скритите предразсъдъци по отношение на самотните майки, които в миналото са стигматизирани заради това, че раждат деца вън от брачна връзка, а днес – заради това, че не използват предоставените им „правни възможности“ да установят бащиния произход на своите деца и да търсят издръжка от бащата, за да не тежат върху бюджета на държавата.

Заслужава да бъде отбелязан и начинът, по който конституционните съдии се опитват да прикрият своите предразсъдъци, че самотните майки не действат в интерес на детето, след като не установяват произхода от бащата или не търсят издръжка след развод, като ги назовават с по-общата и неутрална категория „самотни родители“. Внимателният анализ на приведените аргументи в Решение № 3 от 27.6.2013 г. на КС по к. д. № 7/2013 г. ясно сочи, че се мисли за самотните майки, а не за самотните бащи, когато се споменават правните им възможности да установяват произход. Това е така, защото исковете за установяване на произход от майка (чл. 60, ал. 3 от Семейния кодекс) или исковете за оспорване на бащинство (чл. 62, ал. 1 и 2 от Семейния кодекс) във всички случаи са свързвани с прекратяване на вече установена правна връзка на произход и съответна система от родствени отношения и произтичащите от това задължения за гледане и издръжка на детето. А такава една последица не се вписва в тезата на Конституционния съд за правните възможности за установяване на произход с цел създаване не съответни родствени връзки, които да се привлекат за полагане на грижи за детето. Освен че не се диференцират различните последици от упражняването на отделните искове, свързани с произхода на детето, не се отчита и тяхното въздействие върху правото на личен и семеен живот на родителя и детето.

Така в дискурса на Конституционния съд по отношение на социалните и икономически права на гражданите изкрystalизират поне два основни проблема, които възпрепятстват неговото утвърждаване като съд по правата на човека: Първо, схематичност в класификациите на правата и липса на чувствителност към различните контексти, в които те се нуждаят от конституционна защита. Второ, традиционни предразсъдъци на конституционните съдии към определени категории граждани, които

предопределят и начина, по който се мислят техните права и се оправдава тяхното изключване от основни права⁵³.

Тези проблеми стават особено видими през решението на Европейския съд по правата на човека по делото *Йочева и Ганева срещу България*⁵⁴, в което е разгледана жалбата на първата жалбоподателка относно изключването на нейните деца с неизвестен произход от бащата от семейните помощи за деца с един жив родител (по чл. 7, ал. 9 от Закона за семейните помощи за деца) и възникващото от това дискриминационно отношение. За разлика от българския Конституционен съд, който смята, че реализацията на социалните и икономически права е оставена на дискрецията на държавните политики за разпределение на публичния ресурс, и защитата им се свежда до контрол да не бъдат „съществено ограничавани или отнемани“, европейският съд ги разглежда в цялостната система на защита на човешките права, включително като изключва структурна дискриминация и гарантира зачитането на правото на личен и семеен живот. ЕСПЧ подчертава, че широката свобода на преценка в рамките на икономическата или социалната политика не оправдава приемането на закони или практики, които нарушават забраната за дискриминация и отговарят на изискването за пропорционалност⁵⁵.

В делото *Йочева и Ганева срещу България* ЕСПЧ отбелязва, че първата жалбоподателка е третирана по различен начин на две основания⁵⁶: първо, по отношение на нейния пол, и второ, на нейното семейно положение. Обикновено майчинството се определя със самия акт на раждане на детето и в повечето случаи остава неустановен произхода от бащата, което поставя самотната майка в много по-тежка позиция да изпълни документалните изисквания на закона за установяване на произход в сравнение със самотния баща. Съдът обръща внимание, че самото тълкуване на израза „един жив родител“ в ограничения смисъл на „един

⁵³ В настоящия анализ са разобличени скритите предразсъдъци по отношение на самотните майки и изключването на техните деца от системата на семейни помощи за деца с един жив родител. Предразсъдъци, прикрити зад „традиционни ценности“ или т. нар. „традиционно семейство“, могат да бъдат изведени и обосновани и в редица други решения на Конституционния съд, най-знаковите от които са това, че Истанбулската конвенция е обявена за противоконституционна (Решение № 13 от 27.7.2018 г. на КС по к. д. № 3/2018 г.), и тълкувателното решение, че полът е само биологичен според българската конституция (Решение № 15 от 26.10.2021 г. на КС по к. д. № 6/2021 г.).

⁵⁴ Решение от 11.5. 2021 г. по дело *Йочева и Ганева срещу България*, ЕСПЧ, Жалби № 18592/15 и 43863/15.

⁵⁵ Пак там, т. 101, т. 123.

⁵⁶ Пак там, т. 110–112.

преживял родител“, предпоставящо другият да е починал, всъщност се опира на едно „остаряло и стереотипно разбиране, че в семейството трябва задължително да има двама законни родители“⁵⁷. ЕСПЧ коментира, че „стереотипи от този тип, изискващи законово установени отношения и с двамата родители в едно семейство, не могат да се считат за достатъчна обосновка на разликата в проявеното отношение в по-голяма степен от стереотипите, основани на раса, пол, цвят на кожата или сексуална ориентация“⁵⁸. За разлика от българските власти, европейският съд не счита, че от жалбоподателката следва да се изисква да предприеме стъпки да разкрие самоличността на бащата на децата си – да поиска от него да ги припознае или да заведе иск за установяване на бащинство срещу него⁵⁹, за да бъде равно третирано нейното семейство спрямо семействата с деца, които имат установен произход и от двамата родители. В този контекст анализът на ЕСПЧ е следният:

„Следователно, поставянето на възможността за получаване на помощта под условие за разкриване на интимна информация за жалбоподателката и/или предприемане на правни стъпки по съдебен път за установяване на бащинството на децата, при положение че всичко това попада пряко в сферата на нейния личен живот и самата тя не желае да го прави, означава обвързване на пълното упражняване на правото ѝ на зачитане на нейния семеен живот с това да се откаже от упражняването на правото си на зачитане на нейната социална и лична идентичност и психологическа неприкосновеност, като всички тези права са защитени съгласно член 8 от Конвенцията“⁶⁰.

Логично изводът е, че подобно изискване няма как да се счита за обективно оправдано. ЕСПЧ допълнително извежда и контрааргументи срещу обосновката (съдържаща се и в Решение № 3 от 27.6.2013 г. на КС по к. д. № 7/2013 г.), че децата с неизвестен баща се намират в по-добро положение от децата с един починал родител, защото, първо, тя не отчита „цялата гама от други заобикалящи и относими обстоятелства, които неизбежно варират значително в отделните случаи“⁶¹; и второ, може да се твърди, че децата с неустановен произход от бащата се намират в по-неблагоприятна ситуация, например защото не могат да бъдат законни

⁵⁷ Пак там, ключовите думи към решението.

⁵⁸ Пак там, т. 116.

⁵⁹ Пак там, т. 117.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ Пак там, т. 118.

наследници на бащите си, като същевременно „в обективен план те са лишени от грижите и защитата на един от родителите си по същия начин като децата, чийто родител е починал“⁶².

В решението по делото *Йочева и Ганева срещу България* ЕСПЧ методично и последователно отхвърля стереотипите, които стоят в основата на структурната дискриминация в България на самотните майки и техните деца с неустановен произход от бащата в системата на семейните помощи за деца. В абстрактния контрол за съответствието на дефиницията „деца с един жив родител“ в Закона за семейните помощи за деца Конституционният съд се плъзга по повърхността на остарели стереотипи за семейството като състоящо се задължително от двама родители и не успява да изпълни своята задача да предостави конституционна защита на социалните права, да предотврати дискриминация и да зачете основното право на личен и семеен живот. Макар и българският Конституционен съд, и Европейския съд по правата на човека да излизат от една и съща изходна точка за широката свобода на преценка на държавите какви икономически и социални политики да реализират, аргументациите им се оказват не само фрапиращо различни, но и водещи до противоположни изводи. Също така те са илюстративни и за дефицитите на абстрактния контрол за противоконституционност на законите, нарушаващи права и свободите на гражданите в България, който изначално няма как да бъде достатъчно чувствителен към контекста на личната ситуация и да осигури пълноценна и цялостна защита на човешките права, разглеждани като комплексна цялост.

Всъщност липсата на индивидуален достъп до конституционно правосъдие е по-скоро изключение в Европа, в която огромното мнозинство от държавите предвиждат механизми от този порядък⁶³. Има и нещо друго – след като е лишен от възможността да осъществява конституционно правосъдие в закрила на правата и свободите на гражданите по техни

⁶² Пак там.

⁶³ Според изследването на Венецианската комисия за индивидуалния достъп до конституционно правосъдие от 2010 г. форма на пряк индивидуален достъп има в Андора, Армения, Австрия, Азербайджан, Белгия, Босна и Херцеговина, Хърватия, Кипър, Чехия, Дания, Естония, Финландия, Грузия, Германия, Гърция, Унгария, Исландия, Ирландия, Италия, Латвия, Литва, Лихтенщайн, Люксембург, Малта, Монако, Черна гора, Нидерландия, Норвегия, Полша, Португалия, Румъния, Русия, Сан Марино, Сърбия, Словакия, Словения, Испания, Швеция, Швейцария, Турция, Украйна. Вж. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) Study. On individual access to constitutional justice, Adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session (Venice, 17–18 December 2010), Цит. съч., 133–172.

индивидуални жалби, българският КС се оказва в значителна степен осакатен не само от гледна точка на задълбочеността на юриспруденцията, но и от гледна точка на неговия авторитет в сравнение с ЕСПЧ.

Измененията на конституцията през 2023 г. не успяха да мотивират и въведат пряката индивидуална конституционна жалба, заради липсата на предварително изработена концепция и филтри за нейната допустимост пред Конституционния съд. Конституционната реформа постига само разширяване на възможността за неговото сезиране от всеки съд по своя инициатива или по искане на страна по делото. Неясно защо обаче в чл. 150, ал. 2, изр. 2 от Конституцията се въвежда правилото, че производството по делото продължава и само съдът, чието решение е окончателно, постановява съдебен акт след приключване на производството пред Конституционния съд. По този начин от съда, инициирал спора за противоконституционност на закон, се очаква да приложи въпросния закон, въпреки своето вече формирано вътрешно убеждение, че същият не следва да се приложи. С това се обезличава и идеята за правозащитната функция на съдебната власт по смисъла на чл. 117, ал. 1 от Конституцията, и за ролята на независимия съд за осигуряване и гарантиране на конституционния принцип на правовата държава.

Всъщност и последните конституционни реформи не успяват радикално да преобърнат концепцията за Конституционния съд в съответствие с това, което още в средата на 90-те години на XX в. Нено Неновски извежда като първостепенно направление в дейността на всяка конституционна юрисдикция – закрилата на основните права. Няколко години след дебатите в Седмото Велико народно събрание в своите теоретични трудове той преосмисля позицията си по отношение на конституционната жалба и я обосновава по един превъзходен начин във връзка с идеята за достойнството на човека:

„[К]онституционната жалба е реалното крайно (от гледна точка на вътрешния правов ред) средство за **лична и пряка (!)** защита на правата. Средство, което позволява на човека и гражданина да се бори юридически **докрай** за правата си и което е в унисон с високата идея за неговото достойнство. Конституционната жалба, по-нататък, сама по себе си като възможност ще оказва превантивно въздействие против нарушаването на правата. Реално прилагана, тя ще доведе и до повишаване престижа на конституционната юрисдикция, до утвърждаване на отношението към нея като към съд, а не като към политически (или политизиран) орган, за което допринася в частност това, че субектите, които засега могат да имат инициатива да

задвижват дейността на съда, са предимно политически. Допускането на конституционната жалба ще означава доразвиване и укрепване на правото на защита като основно право⁶⁴.

Така Нено Неновски, който обосновава в конституционните дебати на 19.2.1991 г. пред Емилия Друмева, че въпросът с достъпа на гражданите до Конституционния съд не е необходимо да бъде решен непременно с пряка жалба, а може да се опосредства по други канали на сезиращи субекти, като например Омбудсмана, няколко години по-късно застава на диаметрално противоположна позиция.

Тази радикалната промяна в теоретичното виждане на Конституционния съд като съд по правата на човека е важна стъпка в академичната литература от края на XX в. и началото на XXI в. Конституционноправната литература се разделя между виждания за пряката индивидуална жалба и непряк достъп на гражданите до конституционно правосъдие чрез съдилищата. Повече от тридесет години след приемането на демократичната конституция със същата сила тежат опасенията, че прекият достъп ще наводни и парализира дейността на Конституционния съд. Това е и основната причина пряката жалба, предложена сред конституционните изменения през 2023 г., да не се обсъжда сериозно от експертите и народните представители и в крайна сметка да не е въведена в България.

Заклучение

Какъв е пътят оттук нататък за утвърждаването на българския конституционен съд като юрисдикция за защита на основните права? На първо място, практиката по новото сезиращо правомощие на съдилищата да оспорват противоконституционни закони носи огромен потенциал и очакване конституционното правосъдие да натежи в правозащитна посока и коренно да промени своя характер през призмата на индивидуалните казуси. На второ място, самата теория следва да анализира конституционните права в неразривната им връзка с основните права и свободи, закрепени в международните договори⁶⁵, а също и да анализира юриспруденцията на

⁶⁴ Неновски, Н. Конституционния съд ..., с. 186.

⁶⁵ Такъв подход последователно провежда в своите изследвания Радослава Янкулова. Вж. Янкулова, Р. Правата на децата и мястото им в българския конституционен модел. Правна мисъл, 2/2015, 3–23; Янкулова, Р. Избирателни права и за хората с интелектуални увреждания и психично-здравни проблеми? Правна мисъл, 3/2016, 20–38; Янкулова, Р. Избирателни права за лица с

Конституционния съд в сравнителен план с практиката на ЕСПЧ⁶⁶, така че радикално да се промени академичния стандарт за тълкуване и прилагане на правата и свободите в националния конституционен контекст.

Библиография

- Белов, М. Конституционният съд като съд по правата на човека? Състояние на системата за достъп до Конституционен съд на Република България във връзка със защитата на правата на човека и предложенията за нейната реформа. Във Вълчев, Д., М. Белов (сб.) Правовата държава в България. Актуални проблеми в областта на конституционното правосъдие и съдебната власт. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, 56–98.
- Белов, М., М. Димитрова. Дебатът върху способите за защита правата на човека пред Конституционния съд в България в периода 1989–2020 г. Във: Вълчев, Д., М. Белов (сб.) Правовата държава в България. Актуални проблеми в областта на конституционното правосъдие и съдебната власт. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, 17–55.
- Георгиева, Р. Децентрализацията като тенденция в развитието на европейския модел на конституционно правосъдие. Научни трудове на Института за държавата и правото, 2016, т. 14, 102–112.
- Георгиева, Р. Достъп до конституционно правосъдие чрез съдилищата в Европейския съюз. Адвокатски преглед, 6/2020, 3–25.
- Гочев, Д. Конституционната жалба – една недостъпна възможност за българина. Общество и право, 4/2001, 2–3.
- Гоцев, В. Да се разшири възможността за сезиране на КС (Изказване на Експертна кръгла маса „Индивидуалната конституционна жалба – за и против“, 28 февруари 2014). – Общество и право, 2014, бр. 6, 40–42.
- Друмева, Е. Индивидуална правна закрила и конституционно правосъдие, Юридически свят, 2006, № 1, 11–24.
- Друмева, Е. Налице е дефицит в закрилата на основните права (Изказване на Експертна кръгла маса „Индивидуалната конституционна жалба – за и против“, 28 февруари 2014 г.). Общество и право, 6/2014, 22–23.

интелектуални затруднения и психично-здравни проблеми – международни стандарти. Правна мисъл, 2/2019, 47–68.

⁶⁶ Вж. дисертационния труд на Мария Димитрова „Принципът на пропорционалност при защита на основните права“, глава четвърта, защитен в СУ „Св. Климент Охридски“ на 12.3.2024 г.

- Иванова, И. Сравнителноконституционен преглед на статута на прокурорите в държавите – членки на Европейския съюз. *Studia Juris*, 2/2022, 39–55.
- Марчева, Д. Прокуратурата през призмата на конституционните дебати през 1991 година. *Studia Juris*, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, 2/2022, 7–22, 7–8.
- Марчева, Д. Дебатите за съдебната власт при създаването на Конституцията от 1991 година. Сборник с интервюта, извадки от архиви, коментари и анализ. С.: НБУ, 2024.
- Методиев, В., Л. Стоянов. Българските конституции и конституционни проекти (2-ро прераб. и доп. издание). С.: Изд. къща „Петър Берон“, Агенция „Прима“, 2003.
- Михайлова, Е. Тоталитарната държава и право 1944–1989. С.: НБУ, 2016.
- Мръчков, В. Индивидуалната жалба трябва да бъде въведена с промяна в Конституцията. *Общество и право*, 6/2014, 43–45.
- Неновски, Н. Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991 г. *Правна мисъл*, 1/1995, 3–13.
- Неновски, Н. За понятието „конституционно правосъдие“. *Съвременно право*, 6/1997, 20–31.
- Неновски, Н. Конституционния съд на Република България и закрилата на основните права. *Юридически свят*, 2/2000, 185–191.
- Орманджиев, Х. Индивидуалната конституционна жалба като способ за защита правата на гражданите. С.: Сиела, 2023.
- Пенев, П. Нормативни и практически очертания на българското конституционно правосъдие – проблеми и перспектива. С.: ИК „Светулка 44“, 2013.
- Пенев, П. Българското конституционно правосъдие и защитата на основните права. *Адвокатски преглед*, 12/2013, 24–35.
- Танчев, Е. Към въвеждане на пряк достъп до КС в българския конституционен модел. *Общество и право*, 6/2014, 24–32.
- Танчев, Е. Функциите на Конституционния съд и пряката конституционна жалба в контекста на същността на контрола за конституционност. Конституционни изследвания 2014–2015 г.: 25 години демократична трансформация в Република България, 2017, 13–43.
- Цеков, А. Непряката конституционна жалба във френското конституционно правосъдие: анализ в контекста на промените в конституционното правосъдие във Франция в рамките на Петата република. *Съвременно право*, 3/2018, 87–104.

- Янкулова, Р. Кръгла маса „Конституционната жалба и закрилата на конституционните права“. Правна мисъл, 4/2013, 106–111.
- Янкулова, Р. Правата на децата и мястото им в българския конституционен модел. Правна мисъл, 2/2015, 3–23.
- Янкулова, Р. Избирателни права и за хората с интелектуални увреждания и психично-здравни проблеми? Правна мисъл, 3/2016, 20–38.
- Янкулова, Р. Избирателни права за лица с интелектуални затруднения и психично-здравни проблеми – международни стандарти. Правна мисъл, 2/2019, 47–68.
- Янкулова, Р. Конституционното правосъдие и защитата на основните права. С.: Сиела, 2020.